

SOSYAL HAKLAR VE ÖZÜRLÜLER: ÖZÜRLÜLÜK MODELLERİ BAĞLAMINDA TARİHSEL BİR DEĞERLENDİRME

Nejla Okur*

Özürlüler İdaresi Başkanlığı

Fatma Erbil Erdugan *

Özürlüler İdaresi Başkanlığı

ÖZET

Biz bu bildiriye, özürlülük modelleri bağlamında bir tarihsel değerlendirmenin ışığında, özür-lerin sosyal hakları açısından bugün gelinen noktayı tartışmayı hedeflemekteyiz. Özürlülük olgusunun tarihsel olarak değerlendirilmesi, ilgili dönemin ekonomik ve politik koşullarının da derinlemesine incelenmesini gerektirir. Bu açıdan bakıldığında; medikal/bireyci model, sosyal model ve insan hakları modeli, özürlülük olgusunu açıklamaya çalışan ve dolayısıyla özürlülük politikalarına da yön veren yaklaşımlar içinde öne çıkmaktadır.

Özürlülüğün değerlendirilmesinde genel olarak iki yaklaşımdan söz edilebilir:

- 1) Bireyci yaklaşımda özürlülük birey ve fonksiyon yoksunluğu temelinde kavranırken, daha çok tıbbi bakım ve rehabilitasyona odaklanılmıştır.
- 2) Sosyal yaklaşımda ise özürlülük bireysel değil toplumsal bir olgu olarak ortaya konulmakta ve özür-lerin toplumsal yaşama katılmama nedeni toplumsal koşullar ve engeller ile açıklanmaktadır.

Çalışmada, ilk olarak medikal/bireyci model ve bu modelin sosyal haklar ile ilişkisi değerlendirilmeye çalışılacak, daha sonra bu modele tepki olarak ortaya çıkan ve bugünkü özürlülük olgusuna bakışı da büyük oranda biçimlendiren sosyal model-sosyal haklar ilişkisi üzerinde durulacak, ardından insan hakları modeli ve sosyal haklar ilişkisine odaklanılacaktır. Son olarak da, bu modellere ilişkin eleştirel bakışımız ortaya konularak bildiri sonuçlandırılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal hak, özürlülük, tıbbi model, sosyal model, insan hakları modeli.

ABSTRACT

We aim to discuss the present situation in terms of social rights of disabled people in the light of a historical assesment in the context of models of disability. Historical assesment of disability issue also requires in depth analysis of the economical and political conditions produced by belonging time

* Bu bildirideki görüşler yazarlarını bağlamaktadır.

period. The three main models explaining and thereby shaping the disability policies are the medical model, social model and human rights model.

There are two common perspectives evaluate disability:

- 1) The medical model holds that disability results from person's physical or mental limitations and focuses mostly on the medical care and treatment of disabled person.
- 2) The social model of disability sees disability as a social not an individual fact. Physical and social barriers produced by society are the ultimate factors defining who is disabled and who is not in a particular society.

In this paper, firstly, medical model of disability and its relation with social rights then the social model of disability, developed as a response to the medical model and shaping mostly current disability perspective, and its relation with social rights notion will be explained. Then the human rights model of disability and its correlation with social rights will be demonstrated. The paper will be concluded by our critical view on these three models of disability.

Keywords: Social rights, disability, medical model, social model, human rights model.

GİRİŞ

Özürlülük; hem bireysel hem de toplumsal sonuçları olan bir olguyu tanımlamaktadır. Toplumların ekonomik ve sosyal koşulları, bir yandan özürlülüğün kendisini ortaya çıkararak ve özürlülüğün ortaya çıkardığı olumsuz sonuçları ortadan kaldırmayı belirlerken, öte yandan özürlülüğü tanımlayan hakim anlayışı da şekillendirmiştir. Dolayısıyla, özürlülük olgusuna bakışı belirleyen kuramsal çerçeve, kapitalizm öncesine denk düşen tarihsel dönem ile kapitalist üretim biçiminin yarattığı toplumsal yapıda ve nihayet günümüzde farklılaşmıştır.

Özürlülük literatüründe özürlülüğün sosyal teorisi bağlamında tarihsel açıdan bir değerlendirme yapıldığında, medikal/bireyci model, sosyal model ve günümüzde insan hakları modelinin ön plana çıktığı görülmektedir. Medikal/bireyci model ve sosyal model, tarihsel süreç içerisinde özürlülüğü anlamaya ya da tanımlamaya özgü yaklaşımlar olarak şekillenmiştir. Ancak, dünyada özürlülük olgusunu insan hakları yaklaşımı temelinde ele almak, diğer toplumsal meselelerde olduğu gibi, 1980 sonrasına tekabül etmektedir. Tarihsel dönemlere denk düşen anlayış farklılıkları ile birlikte, bu üç modelin özürlüler açısından "sosyal hak" kavramına bakış açısı da farklılaşmaktadır.

Tarihsel süreç izlendiğinde, özürlülük ilk etapta medikal/bireyci (yani tedavi edilmesi gereken) bir durum olarak değerlendirilmiş, "anormallik" ve "bozukluk"la ilişkilendirilmiştir. Bireyci yaklaşımlar, "özürlülük problemini" öncelikle bireysel zemine oturtmuş, daha sonra ise bu "problem" in nedenini bir fonksiyon sınırlılığı ya da psikolojik bir kayıpta görmüşlerdir" (Oliver, 1996a: 32). Medikal/bireyci modelin "normalleştirme" düşüncesine paralel olarak özürlülerin bozukluk olarak algılanan fiziksel yetersizliklerini "düzeltme", "rehabilite etme", "iyileştirme"ye dönük verilen hizmetler "hak" anlayışının sınırını oluşturmaktadır. Bu bağlamda, bireyci modelle günümüzdeki sosyal hak kavrayışı arasında bir ilişki kurmak neredeyse olanaksızdır.

Özürlülüğün sosyal açıdan değerlendirilmesi gerektiğini belirten ve medikal modele tepki olarak ortaya çıkan sosyal model yaklaşımında ise özürlülük tanımının merkezinde artık kişinin fiziksel veya ruhsal yetersizliği değil, özürlülüğü çevreleyen toplumsal koşullar yer almaya başlamıştır. Bu yaklaşıma göre, özürlülük kişinin kendi yetersizliği sonucunda ortaya çıkan bir durum olarak değerlendirilmemekte, özürlü kişilerin toplumsal yaşama katılımını kısıtlayan bütün sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel engeller olarak nitelendirilmektedir. Dolayısıyla özürlülük, toplumsal olarak sürekli yeniden üretilen / yaratılan bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Oliver'in (1996a: 33) deyişiyle "sosyal modele göre özürlülük, özürlü bireyleri toplumsal bağlamda sınırlandıran her şeydir". Sosyal modelin sosyal hak kavrayışı, bireyci modelden sosyal olana doğru radikal bir dönüşümü ifade etmektedir. Özürlülerin toplumsal yaşamda eşitlik ilkesi temelinde var olmalarını öngören sosyal model yaklaşımı, tarihsel gelişim sürecinde, temelde özürlülerin ekonomik yetersizliklerine vurgu yaparak; çalışma, eğitim, sağlık, sosyal güvenlik gibi sosyal hakların sağlanması ve bu haklara ulaşabilmeleri açısından gerekli yasal, politik ve idari önlemlerin alınmasına odaklanmaktadır.

Dünyada 1980'li yıllardan bu yana yaşanan küreselleşme ya da post-endüstriyel süreçle farklılaşan ekonomik ve sosyal politikalarla birlikte ortaya çıkan düşünsel anlamdaki farklılaşma, hem özürlülük teorisinde hem de onun sosyal hak kavrayışında önemli bir kırılmaya sebep olmuştur. Günümüzde, sosyal olgulara ilişkin kimlik vurgusunun öne çıktığı yaklaşımların ağırlık kazanması ve toplumdaki dezavantajlı grupların postmodern parçalılık temelinde ayrı ayrı ele alınması (ırk, etnik köken, cinsiyet, özürlülük, cinsel tercih vb. temelinde yapılan ayrımlarla) gündeme gelmiştir. Bu dönemde, sosyal haklarda meydana gelen ciddi gerileme ile birlikte yaşanan düşünsel kırılma, insan hakları yaklaşımı ile doldurulmaya çalışılmıştır/çalışılmaktadır. Geline nokta, özürlülüğü "bir insan hakları sorunu" olarak değerlendirme eğiliminin ön planda olduğu görülmektedir. Ancak, insan hakları perspektifinde günümüzün hâkim yaklaşımı, ağırlıklı olarak birinci kuşak insan haklarını, yani negatif statü haklarını ön plana çıkarmakta, sosyal ve ekonomik haklar üzerinde yeterince durmamaktadır. Sosyal model yaklaşımı, en azından, özürlülerin haklarının tanınması ile özellikle sosyal ve ekonomik eşitliği sağlamaya yönelik bir toplumsal mücadele zemini oluşturma potansiyelini taşımaya elverişli bir zemin oluşturarak sosyal ve ekonomik standartlarını iyileştirebilmeleri için devletten birtakım eylem ve düzenlemeleri yapmasını talep ederken; insan hakları yaklaşımı, sosyal ve ekonomik eşitlik talebini göz ardı ederek/ilgilenmeyerek, daha çok toplumsal olandan bireysel olana doğru bir kayışın taşıyıcısı olmuştur.

Özürlülük alanında teorik çalışmaların Türkiye'de geçmişinin çok yeni olduğunu da göz önünde bulundurarak, özellikle insan hakları yaklaşımını da dahil eden eleştirel kuramsal çalışmaların neredeyse hiç olmaması, bir anlamda bu çalışmanın sınırlılığını oluşturmaktadır. Tarihsel olarak içinde bulunduğumuz dönemde, "dezavantajlı" olarak kabul edilen diğer birçok toplumsal grup gibi özürlüleri de kapsayan insan hakları bakışı/yaklaşımı, hem kuramsal düzlemde hem de toplumsal/ekonomik/politik düzeylerde toplumsal bakışı belirleyen ve devlet politikalarına da yön veren bir ikna/inşa girişiminin sorgusuzca kabul edildiği kuşatıcı bir bakış halini almıştır. Dolayısıyla bu çalışmayı, özürlülük olgusuna sosyal haklar açısından eleştirel bir tarihsel değerlendirme yapma konusunda mütevazı bir tartışma girişimi olarak nitelendirmekteyiz.

I. BİTMEYEN KAVGA: MEDİKAL MODEL-SOSYAL MODEL

Özürllülük, gerek nedenleri gerek sonuçları açısından toplumsal bir olgu niteliği taşımaktadır. Tarihsel süreç içerisinde hem toplumun hem de özürllülerin özürllülüğe bakışında karşılıklı olarak birbirini etkileyen ve belirleyen ilişkilerle değişimler yaşanmıştır. Özürllülüğü kavramaya ve tanımlamaya yönelik yaklaşımlar, sosyal hak kavramını somutlaştıracak şekilde özürllülere yönelik sosyal politikaların oluşturulması sürecini de doğrudan etkilemiştir.

Tarihsel sürece bakıldığında, toplumların özürllülüğü ele alış biçimleri farklılık göstermekle birlikte, genel olarak dört farklı ve birbirini izleyen yaklaşımın ortaya çıktığı görülmektedir. Aynı zamanda özürllülüğü değerlendirme biçimleri, her ülkede eş zamanlı ortaya çıkmamış, ülkelerin ekonomik ve toplumsal yapıları bu yaklaşımların ortaya çıkışında etkili olmuştur.

Bu bağlamda, özürllülüğü anlamaya ve tanımlamaya yönelik dört modelden bahsedilebilir:

- 1) Geleneksel model
- 2) Medikal model
- 3) Sosyal model
- 4) İnsan hakları yaklaşımı

Merkez kapitalist ülkelerin tarihine bakıldığında, bu modellerin kimi ülkelerde kimi zaman doğrusal bir biçimde ortaya çıktığı görülmektedir. Elbette zaman içinde modellerin kendilerine uygun araştırma biçimleri, politikaları ve uygulamaları da ortaya çıkmıştır. Her bir model değerlendirilirken, özürllülük konusunda bilgiyi nasıl oluşturduğu, özürllülere yüklediği rol, geliştirilen kural ve ilişkiler, mekânsal parametreler ve sahip olduğu önyargılar gibi unsurlar birlikte değerlendirilmektedir. Yani, tüm bu unsurların birlikteliği ile model açıklanabilmektedir. Dolayısıyla, her bir modele ilişkin zihinsel pratikler, araştırmalar ile politika ve uygulamaların da farklılık içermesi kaçınılmazdır.

Kapitalist dönem öncesine bakıldığında, toplumda özürllülere yönelik geleneksel bir bakışın hâkim olduğu görülmektedir. Kapitalist üretim biçimi ve bu üretim biçiminin yarattığı toplumsal yapıdan oldukça durağan bir toplum düzeni olan feodal yapı, özürllülerin ekonomik ve toplumsal sisteme katılmasına olanak veren bir sosyal düzenleme anlayışına sahipti (Taylor, 2004). Bu dönemde, toprağa bağlı üretim ilişkisi egemen olduğundan, henüz kurumlara kapatılmamış ve aileleriyle birlikte yaşamakta olan özürllüler, hane ekonomisine yeterli olabildikleri ölçüde katkıda bulunabiliyorlardı. Feodal toplumun geçimlik ekonomisi, aile üyelerinin hanenin gereksinimlerini karşılayabilmesi için farklı türlerde işgücü olarak üretime katılmasına yol açabiliyordu. Yani özürllüler için henüz “yardıma muhtaç” kavramı icat edilmemişti. Feodal üretim tarzının maddi bağlamı, her bir aile üyesinin biraraya gelerek kolektif kapasitelerini birleştirmeleri yoluyla köylü hanelere günlük işlerini gerçekleştirmelerinde büyük bir oranda serbesti tanımaktaydı (Taylor, 2004). Dönemin tarımsal veya küçük ölçekli endüstriyel üretimi, özürllülerin çoğunu üretim sürecinin dışına atan bir yapı sergilememekteydi. Özürllülerin bu sürece “tam olarak” katıldığı söy-

lenemese de, bir katkıda bulduklarından bahsedilebiliyordu. Bu dönemde özürlüler, bireysel anlamda “şanssız” olarak görülmeyle birlikte toplumun geri kalanından ayrıştırılmamışlardı (Oliver, 1990: 27). Öte yandan, feodal dönemin özürlüler açısından bir ütopya olduğundan bahsedilmesi de söz konusu değildir (Taylor, 2004). Ancak feodal dönem, endüstriyel üretimin ortaya çıkardığı “işçi” anlayışına sahip olmadığından, feodal dönemin kapitalist dönem kadar keskin ayırma ve dışlama mekanizmalarına sahip olduğu söylenemez.

Feodal dönemin toplumsal yapısına denk düşen özürlülük modeli olarak tanımlanabilecek geleneksel model, geleneksel yapıya has kültürel ve dinsel olarak belirlenmiş bilgi, görüş ve uygulamalara dayanmaktadır. Özürlülerin kişisel şanssızlıklarının kaynakları, tanrısal bir takdir ya da o geleneğe has bir düşünce yapısı olarak şekillenmiştir. Bu bakış açısı, özürlülüğü bazen bir cezalandırma olarak algılar; bazen de özürlüler, tanrının seçimi doğrultusunda seçilmiş olduklarından iyi, şefkatli ve merhametli davranılması gereken kişiler olarak değerlendirilir. Bu açıklama biçiminde özürlülük, kader ile ilişkilendirilmiştir. Dolayısıyla bilimsel bir alanın konusu olarak değerlendirilemez.

1. Kapitalist Üretim Biçiminin “Normal”i: Medikal Model

Medikal modelin ortaya çıkışı ve özürlülük olgusuna bakışı, kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkması ve bilimsel-teknik alanda yaşanan gelişmelerden bağımsız olarak ele alınmaz. Bu model, işin odağının evden fabrikaya doğru evrildiği endüstrileşme süreciyle ilişkilidir.

Modern çağın başlangıcı, bugünkü anlamıyla “özürlülüğün” doğuşuna tanıklık etmiştir. Bu, beden ve aklın sistematik olarak bireyselleştirilmesi ve tıbbileştirilmesini içermektedir. Bunun anlamı, toplumsal yaşamdan özürlülerin “kovulması”, dışarıya atılması ve kurumlara kapatılması olmuştur (Barnes, 1998: 75–76).

Tarımsal üretim yapısından fabrikalara doğru kayan endüstriyel-kapitalist üretim biçimi, kar ve standardizasyona dayandığından, farklı bir iş örgütlenmesi gerektirmekteydi. Pazar için yapılan ve kitlesel bir üretime yönelik olan bu yeni ekonomik üretim ve tüketim biçimi içerisinde özürlülerin yer alma koşulları ve biçimleri de oldukça kısıtlanmıştı. Çünkü pazar için üretim yapmak, rekabeti gerektirmekteydi. Özürlüler, bu rekabet anlayışının kurallarına uygun olarak üretim sürecinde yer alabilecek “kapasiteye” ve “güce” sahip olmadıklarından, kapitalizmin “işçi” anlayışına uymamaktaydı:

“Bu dönemde, toprağın ve tarımın ticarileşmesinde görülen belirgin yoğunlaşma ile endüstrileşmenin ve kentleşmenin artışına tanıklık edilmiştir. Bu durum, aile ve toplum yaşamını radikal biçimde etkileyerek toplumsal ağların kurulmasına ve sosyal ilişkilerin değişmesine neden olmuştur. Bu dönemde, fabrika işinin hızı, makinelerin ritmine uygun çalışma, genellikle karmaşık ve zor işler, bir disipline göre çalışma, üretim talebi gibi farklılaşmalar, daha önceleri toplumsal hayata entegre olmuş özürlülerin kendilerinin belirlediği çalışma yönteminden, yani daha yavaş olandan daha hızlıya doğru (özürlüler açısından) istenmeyen bir değişim meydana gelmiştir” (Barnes, Mercer and Shakespeare, 1999: 18).

Dolayısıyla ekonomik alanda gerçekleşen bu dönüşüm, özürlüleri üretim-tüketim sürecinin ve toplumsal yaşamın birçok alanının dışına atmıştır. Özürlülerin üretim sürecinde yer

alamaması, bağımlı hale gelmelerine neden olmuştur. Aslında tam olarak bu süreç özür- lüleri, “toplumsal yapının üretken olmayan bireylerine dönüştürdüğü için özürlü engelli” (Taylor, 2004) olmuştur.

Özürlülük olgusu, ekonomik dönüşümün keskinleştirdiği “normal olan-normal olma- yan”, “üretken olan-üretken olmayan” ve “güçlü olan-zayıf olan” ikilikleri temelinde de- ğerlendirilmeye başlanmıştır. Sistemin kendi işlerliği ve gereksinimi açısından uygun gördüğü “normal”, “üretken” ve “güçlü” olanın seçilmesi, “güçsüz”, “zayıf”, “anormal” ve “üretken olamayacak olan”lar arasından düzeltilebilecek olanların tıp biliminin tüm araçları ve olanakları kullanılarak düzeltilmesi, rehabilite edilmesi ve normal olana yak- laştırılması hedeflenmiş, “hiç işe yaramayacak olan”ların ise kurumlara kapatılması¹ dü- şünülmüştür. Oliver’e (1999: 165) göre, bu dönemde kurumlara kapatma sisteminin başarısının sebebi oldukça basittir: Kurumların varlığı, kapitalizmin disiplin ve kontrol ge- reksinimiyle mükemmel biçimde uyumaktadır. Bu kurumlar, toplumun kurallarına ve di- siplinine uymayanları ve uyamayacak olanları bastırmak için kullanılmıştır.

Bu dönemde, ekonomik yapının farklılaşmasına yol açan zihinsel dönüşüm, aynı za- manda bilimsel ve teknik alanlarda gelişmelerin yaşanmasına da yol açmıştır. Yani bilimsel bilgide, dolayısıyla tıp bilimindeki gelişmelerle ortaya çıkan bilimsel görüş ve uygulamalar, özürlülüğü tıp biliminin müdahale alanı içerisine yerleştirmiştir.

Medikal/bireyci anlayış ortaya çıkışı açısından değerlendirildiğinde, tıp bilimindeki ilerlemeler ve özürlülüğün-hastalıkların tedavisindeki başarısı, özürlülüğün tedavi ile iyi- leştirilmesi gereken bir durum olduğuna ilişkin yargıların meşruiyet kazanmasına sebep olmuştur. Tıbbi yöntemlerin özürlülüğün toplumsal alandaki algısına katkısı, özürlülüğü tanımlamak, kategorileştirmek, düzenlemek, “normal olanı-normal olmayanı”, “hasta olanı-sağlıklı olanı” ayırmak için kullanılan bir araç olmasıyla şekillenmiştir (Barnes, Mer- cer and Shakespeare, 1999: 19-21).

Bu pratiklerle ortaya çıkan medikal yaklaşımda kişi, eksikliği ya da yoksunluğu ile öne çıkarılmaktadır. “Sorun”, özürlü kişinin bedenine yerleştirilmiştir. Bu modelde özür- lülük daha çok hastalık ve fonksiyon kaybıyla eşdeğer görüldüğünden, özürlülük sorununa yönelik çözüm de tıp bilimi kapsamında üretilmeye çalışılmıştır. Yani medikal modelin bağlamı, klinik veya kurumdur. Özürlü kişiye “hasta” rolü biçilmiştir. Bu modelin politika oluşturma sürecinde sağlık politikalarının geliştirilmesi hedeflenmiş, tıbbi bakım ve reha- bilitasyon temel ilke olarak benimsenmiştir. Medikal modelin politikası, kurumsal bakım veya tıbbi destek içermektedir. Modelin önyargısı, “normalliğin” biyomedikal olarak al- gılanmasıdır. Özürlülüğün açıklanması; bozukluk ve yetersizlik düzeyine indirilmiştir. Bu

¹ Burada “kurumlara kapatılma” ifadesi, Foucault’nun “büyük kapatılma” terimi ile özdeş anlamda kullanılmak- tadır. Foucault, 17. yy.da aylıklık ve işsizliğin iki büyük tehlike olarak ortaya çıkmasıyla birlikte özel me- kanlara kapatılan heterojen bir kitleye göndermede bulunmaktadır. Bu kitle, suçlu, işsiz, sarhoş, dilenci, yok- sul, deli-meczip ve hastalardan oluşmaktadır; ortak yönleri de yeni ortaya çıkmaya başlayan çalışma etiğine ve üretken düzene uygun olmamalarıdır. Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. Özkazanç, A. (2002), “Örgütlü Modernliğin Çözülme Sürecinde Suçun Yeniden Siyasallaşması”, (Ed: Y. Özdek), **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**, Ankara, TODAİE Yayınları. Yani burada bir refah uygulaması olarak değerlendirilebilecek olan özür- lüler için kurumsal bakım ve rehabilitasyon hizmetleri ya da yaşlı ve kimsesizler için düzenlenmiş kurumsal mekanizmalar kastedilmemektedir.

yaklaşımında, özürlü bireyin bulunduğu durumu kabullenmesi ve uyum sağlaması beklenmektedir. Medikal/bireyci modelde özürllüler de, toplum tarafından kendilerine atfedilen rolleri içselleştirmekte ve toplumsal yaşamda karşı karşıya kaldıkları sorunların çoğunun “normal” bir bedene sahip olmamaktan kaynaklandığını kabul edebilmektedir. Böylece, özürllüler pasif bir kimlik kazanmaktadır.

Özellikle Batı ülkelerinde medikal modelin güçlü ve zayıf noktalarını ortaya koyacak iyi ve kötü uygulamalar bulunmaktadır. Örneğin, II. Dünya Savaşı’nda Nazi Almanya’sında pek çok özürllü toplama kamplarında enterne edilerek sistematik olarak tıbbi deneylere tabi tutulmuştur. Öte yandan biyomedikal ve teknolojik gelişmeler ve klinik uygulamalar, özürllü bireylerin yaşamlarının korunmasında ve yaşam sürelerinin uzatılmasında etkili olmuştur. Özürllülüğün sınıflandırılması çalışmaları ve araştırma politikalarında reformlar gerçekleştirilmiştir. Dünya Sağlık Örgütü tarafından geliştirilmiş olan ICIDH (International Classification of Impairments, Disabilities and Handicaps, Bozukluk, Özürllülük ve Engelliliğin Uluslararası Sınıflandırılması-1980) benimsenmiş, buna uygun politikaların, sosyal refah programlarının oluşturulmasına kaynaklık etmiştir. Bu tanımlamadan yola çıkılarak, genel ve özel eğitim, istihdam, ulaşılabilirlik politikaları vb.yi içeren bir dizi özürllülük politikası geliştirilmiştir.

Medikal/bireyci modele atfedilen olumlu nitelendirmeler bulunmakla birlikte, bu modelin özürllünün kendisini özgürleştirecek toplumsal koşulları ve özürllülerin birlikte mücadele edebilme koşullarını yaratmadığı belirtilmelidir. Çünkü medikal/bireyci bakış açısı, özürllüler ve özürllü olmayanlar arasında toplumsal bir hiyerarşi yaratmış olup özürllülerin hiyerarşik yapının içerisinden çıkmasına izin vermemiştir. Yani Oliver’in (1999: 165) “normalleştirme teorisi” olarak adlandırdığı medikal modele göre, “değersizleştirme, evrensel-zihinsel bir süreçtir ve mevcut ekonomik ve toplumsal koşullarda değersizleştirme, sadece değersizleştirilenlerin kendi sorunlarıymış gibi görülür.” Dolayısıyla medikal modelin bakış açısından özürllülerin kolektif hak talepleri mümkün görünmemektedir. Medikal modelin sosyal hak anlayışı, özürllüleri medikal destek ve yardıma ihtiyacı olan kişiler olarak değerlendiren bir kavrayıştan ibaret olduğundan, haklar açısından bir mücadele zemini oluşturması ve sosyal hak talebi doğurması, bu yaklaşımın doğasına da aykırı olarak değerlendirilmektedir. Çünkü özürllülerin yaratılmış olan hiyerarşik yapı içerisinde kendinden farklı olanla - “normal olan”la- mücadele etmesi mümkün olmamış ve bu bakış açısının özürllünün yaşadığı sorunları sadece birey açısından görüp bireyde çözmeye dönük yaklaşımı, özürllülerin kolektif mücadele zeminleri yaratmasına olanak sağlamamıştır. “Normalleştirme teorisinin temelinde ve tüm varsayımlarında ekonomik rasyonalite vardır... Normalleştirme teorisinin, insanların normalleştirilebileceği veya daha sonraki bir süreçte normal toplumsal rollerin verilebileceğine dair bir ideolojisi olduğu düşünülebilir. Çünkü toplumlar, farklı, sapkın ve hatta tehlikeli olarak değerlendirebilecekleri normal olmayanları kabul etmezler” (Oliver, 1999: 165).

2. Özürllülük Anlayışında Bireyselden Toplumsala: Sosyal Model

Kapitalist üretim sürecinin bir uğrağı olan refah devleti dönemi ve bu dönemin politik ortamı, özürllülük konusuna ilişkin yaklaşımda da köklü değişiklikler yaratmıştır. Nitekim

1960’larda İngiltere’de ortaya çıkan, 1970 ile 1980’lerde dünya çapında yayılarak ivme kazanan ve “özürlü hakları hareketi” olarak adlandırılan yeni sosyal hareketin izleri, dönemin emek, sermaye ve devlet arasında oluşan yeni uzlaşmasında aranmalıdır. Bu dönemde devlet belli işlevler yüklenmiştir. Bu tarihsel uzlaşma döneminde, gelirin yeniden dağıtım işlevini gören devlet, “ilk olarak kişilere ve ailelere sahip oldukları mülklerin değerine bakılmaksızın asgari bir geliri garanti eder; ikinci olarak ortaya çıktıklarında bireysel ve ailesel krizler yaratması mümkün olan bazı toplumsal beklenmedik olayları karşılayabilecek güce kavuşturmak suretiyle güvensizlik alanını daraltır; üçüncü olarak da, tüm vatandaşlara bir ayırım gözetmeksizin üzerinde anlaşılmış belli bir dizi toplumsal hizmetin mevcut en iyi standartlarda verilmesini sağlar” (Briggs, 2000 akt. Okur, 2008: 30). Refah devleti döneminde, dönemin mevcut üretim ilişkilerinin bir gereği olarak sosyal güvenlik, sağlık ve eğitim alanlarında kamusal hizmetlerin, tüm toplumsal kesimleri kuşatacak biçimde yaygınlaştırılması sonucu, yalnızca çalışanların çalışma ve yaşam koşullarının iyileştirilmesi hedeflenmemiş, aynı zamanda çalışmayacak durumda olan (hastalar, yaşlılar, özürllüler vb.) toplumsal grupların da desteklenmesi sağlanmıştır.

Dönemin ekonomik ve politik ortamı, özürllülerin hak arama süreçlerinde ve özürllülüğe ilişkin yaklaşımlarda bir paradigma değişimi yaratmış, özürllülüğe bakış yeni bir karakter kazanmıştır. Bu karakterin özü Burcu’nun (2006: 66) da belirttiği gibi kişisellikten sosyalliğe ve politıklığa doğru olmuş, toplumsal açıdan özürllü olmaya karşı protesto ve kampanyalarla kolektif bir hal almıştır. Esasen özürllü hakları hareketinin politik arenaya taşındığı ilk olay, 1965’te Disablement Income Group (DIG) adlı bir örgütün iki kadın üyesinin, özürllülere yönelik sosyal yardımların geliştirilmesi için İngiltere Parlamentosu’nda lobi faaliyetleri yürütmeleri sonucunda ortaya çıkmıştır (Barnes, 1998: 67). Dolayısıyla, sosyal modeli önceleyen özürllü hakları hareketinin ortaya çıkışının özürllülükle yoksulluk arasındaki ilişkiye odaklanan bir tarzda ve tam anlamıyla ekonomik hak talebine yönelik olduğu söylenebilir. Toplumsal düzen içerisinde kendi konumlarını ekonomik yapı ile birlikte değerlendiren / bağlantılandıran bir hareket tarzının zorunlu olarak politik olması kaçınılmazdı. Taylor’un (2004) da net bir biçimde ortaya koyduğu gibi “özürllülük durumunu en iyi tanımlayabilecek olan fikir, özürllülüğün kişisel bir mesele olmayıp politik olduğunun anlaşılmasıdır.” Özürllü hakları hareketi de en başta, özürllülük ve özürllülerin sorunlarının politik anlamlarının olduğunu kavrayarak, bu tarz bir hareket biçimi geliştirmiştir.

1970 ve 1980’lerde özürllü aktivistleri ve örgütleri, özürllülüğün medikal modeline ve bireyci yaklaşıma yönelik olarak eleştirilerini yükseltmişlerdir. Daha sonraları, özürllülüğün sosyal modeli olarak adlandırılan bu gelişim çerçevesinde, İngiltere’deki özürllüler, toplumun “bozukluğu” olan insanları engelli hale getirdiğini, dolayısıyla da anlamlı bir çözümün bireysel düzenlemeler ve rehabilitasyondan çok toplumsal değişime yönelmesi gerektiğine inanmışlardır. Örneğin, 1976 yılında, İngiltere’de, özürllü hareketinin öncüsü olarak tanımlanabilecek UPIAS (The Union of the Physically Impaired Against Segregation-Ayrımcılığa Karşı Fiziksel Özürllüler Birliği) isimli örgüt, özürllülüğü medikal açıdan açıklayan modele alternatif bir modelin çağrısını yapmıştır. “Fundamental Principles” (Temel Prensipler) adlı bir metinle, özürllülük konusundaki sorumluluğu topluma vererek, fiziksel olarak sakatlığı bulunan insanları engelli hale getiren etkenin toplum olduğu vurgulanmıştır.

Buna göre, engellilik, sakatlığın üzerinde yer alan ve özürllüleri toplumsal yaşama tam olarak katmayan ve onları izole eden anlayıştır. Dolayısıyla özürllüer toplumsal yaşamda baskı altına alınan bir gruptur (Barnes, Mercer Shakespeare, 1999: 27-28).

Özürllülük Modelleri

Medikal / Bireyci Model	Sosyal Model
Kişisel trajedi teorisi	Sosyal baskı teorisi
Kişisel problem	Sosyal problem
Bireysel tedavi	Sosyal eylem
Tıbbileştirme	Kendi kendine yetme
Uzmanların hâkimiyeti	Kişisel ve kolektif sorumluluk
Uzmanlık	Deneyim
Düzenleme	Kabul etme
Bireysel kimlik	Kolektif kimlik
Önyargı	Ayrımcılık
Tutumlar	Davranış
Bakım	Haklar
Kontrol	Seçim
Siyasa	Siyaset
Kişisel uyum	Sosyal değişim

Kaynak: Oliver, M. (1996), *Understanding Disability: From Theory to Practice*, NewYork, Palgrave, s. 34.

Medikal modelden sosyal modele doğru yaşanan paradigmatik tartışmanın kilit noktası, yukarıdaki tabloda da görüldüğü üzere, özürllülük teorisinin, bireysel probleme odaklı, düzenleyici, kontrol edici, uzmanlar eliyle “normal”e yaklaştırma amacı taşıyan ve özürllülüğü bireysel bir trajedi olarak gören medikal model anlayışından, özürllülüğü toplumsal bağlama yerleştiren, kolektif unsurları ön plana çıkaran, politik mücadeleye önem veren, sosyal değişim öngören ve bunu gerçekleştirebilmenin ön koşulu olarak da kişisel ve kolektif sorumluluk anlayışını merkeze koyan sosyal model anlayışına evrilmesidir. Yani Davis’in (akt. Lester, 2002) de belirttiği gibi, sosyal modele göre “özürllülük, biyolojik açıdan verili bir durum değildir, tıpkı ‘toplumsal cinsiyet’ gibi biyolojik gerçeklikten sosyal olarak inşa edilmiştir.” Medikal modelin yükseldiği toplumsal bağlamın ekonomik temelinde meydana gelen değişim sonucunda, özürllülüğün algılanışında, yorumlanışında keskin ayrımlar yaratan sosyal model, özürllüleri bağımlı, yardıma ve bakıma muhtaç, edilgen, üretken olmayanlar biçiminde tanımlayan bakış açısına karşıt olarak, ilk etapta, sosyal bir hareket olarak ortaya

çıkıştır. Yani özürllülüğün sosyal teorisi ya da sosyal model olarak literatürde yer alan teorik açılım, özürllülüğün toplumsal olarak inşa edildiğini ortaya koyarak aslında devrimci bir nitelik taşımaktadır.

Sosyal modelin bu radikal yaklaşımı, bir yandan özürllülüğün toplumsal bir sorun olarak algılanmasını öngörürken, diğer yandan da, özürllülük alanına ilişkin olarak sorumluluk mercilerini de farklılaştırmıştır. Çünkü sosyal model, toplumsal bir sorumluluk anlayışı temelinden hareket etmektedir. Bu noktada, devletin, özürllülerin ve toplumun ekonomik, sosyal ve politik anlamda eşitliği sağlamak açısından belirli sorumlulukları bulunmaktadır.

Devlet, özürllülere, eşitlik anlayışı temelinde, tüm ekonomik ve sosyal hakları sağlamakla yükümlüdür. Bu yükümlülük, eşitlik, süreklilik ve nitelikli hizmet anlayışına sahip olmalıdır. Sosyal model, özürllüler açısından belirli bir yaşam düzeyini güvence altına alma, çalışma ve sosyal güvenlik hakkına sahip olma, çalışılmadığı durumlarda ekonomik olarak desteklenme, nitelikli sağlık ve rehabilitasyon hizmeti alma, ulaşılabilir fiziksel çevreye sahip olma, konut, genel eğitim olanaklarından ve durumlarına uygun özel eğitim olanaklarından yararlanma gibi hakların devlet tarafından güvence altına alınmasını talep etmektedir. Özürllülerin politik alana taşıdıkları hak taleplerinin gerçekleşmesi, medikal modelin “sorunlu” ve “işe yaramaz” olarak nitelendirerek bir kenara bıraktığı bu kişilerin, hem bireysel hem de kolektif bir bilince sahip olarak toplumsal yaşamda özgür biçimde var olmalarına zemin oluşturacaktır.

Toplum, özürllülere ilişkin önyargılarından kurtularak, onların özrü olmayanlarla eşit olduğunu kabul etmeli; üretim sürecine katılmayacak durumda olanları da, toplumsal dayanışma ilkesi çerçevesinde destekleme sorumluluğunu bir lütuf olarak görmeden zorunlu olarak taşımalıdır. Toplumsal refahın geniş kitlelere yayılması, mevcut ekonomik paylaşım algısını da farklılaştıracak olduğundan, toplumun, özürllüleri üretime katılmayıp sadece birer tüketici olarak gören ya da daha açık bir ifadeyle “hazır yiyici, asalak” olarak nitelendiren anlayışının da değişmesine olanak tanıyacaktır.

Sosyal modelin toplumsal sorumluluğun paylaşılması sürecinde belki de en önemli sorumluluk taşıyıcı unsur, özürllüler ve özürllülerin örgütleridir. Medikal modelin toplumdan ve toplumsal sorundan ayırıştırılmış özürllü birey algısının tersine, sorunu toplumsalın kendisinde gören sosyal model anlayışı çerçevesinde, sorunla mücadele etmenin sorumluluğu da en başta o grubun kendisinde olmalıdır. Özürllüler ve özürllü örgütleri, örgütlenme bilinci, taleplerini yöneltecekleri politik zemin ve kendilerinin özgürleşmesini mümkün kılacak kolektif hak talepleri ile birlikte üzerlerine düşen sorumluluğun farkında olmalı ve bunu eyleme dönüştürmelidir.

Kapitalist üretim biçiminin ortaya çıkışından günümüze tarihsel olarak özürllülük teorisi, yukarıda genel hatlarıyla temel argümanları açıklanmış olan medikal model ve sosyal model çerçevesinde açıklanmaya çalışılmıştır. Bu modeller kimi zaman birlikte ele alınmış, kimi zaman da modeller içinde çeşitli yaklaşım farklılıkları ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla özürllülüğe bakış, medikal modelin ve sosyal modelin olumlu ve olumsuz tarafları birlikte değerlendirilerek, özürllülüğün açıklanma biçimleri çeşitlenmiş ve bu konuda özellikle Batı’da azımsanamayacak oranda bir özürllülük literatürü ortaya çıkmıştır. Gelinek noktada,

özürlülük konusunda tartışılan her şey bu literatür temelinde yapılmaktadır. Medikal model ve sosyal modelin yükseldiği tarihsel dönemin ekonomik ve sosyal belirleyicileri bugün için farklılaşmıştır ve dünya özellikle 1980 sonrasında yeni bir ekonomik ve sosyal değişim içerisine girmiştir. Bu değişim, tüm sosyal konularda olduğu gibi özürlülük meselesine yaklaşımda da yeni bir anlama ve açıklama biçimini ortaya çıkarmıştır.

II. ÖZÜRLÜLÜK VE İNSAN HAKLARI YAKLAŞIMI: MUTLAK, EVRENSEL, ÖZGÜRLÜKÇÜ VE EŞİTLİKÇİ (Mİ?)

1970’lerde kapitalizmin yaşadığı kriz, 1980’lerden günümüze, kapitalist ekonomik düzenin neoliberal ekonomik model olarak ifade edilen formunun ortaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır. Refah devleti döneminde, gelirin yeniden bölüşümünde sermayenin de gereksinimleri dikkate alınarak devletin emekten yana müdahalesi devreye girmişti. En temel anlamda bu, refahın tüm toplumsal kesimlere yayılması ve yaygınlaştırılması anlamına gelmekteydi. Tam istihdamın hedef haline gelmesi, sosyal güvenliğin sağlanması, sağlık ve eğitim hizmetlerinin niteliğinin artırılarak kamusal bir hizmet olarak kitlelere sunulması, refah devletinin temel uygulamalarıydı. Kapitalizmin krize girmesiyle birlikte refah devleti anlayışı da sorgulanmaya başlandı. Bu, devlet-emek ve sermaye arasında kurulmuş olan tarihsel uzlaşmanın da sona ermesi demektir. Krizden çıkış için devletin ekonomiye müdahaleden vazgeçmesi, serbest piyasa anlayışının egemen kılınması, özellikle kamusal alanda devlet harcamalarının azaltılması gerekiyordu. Bütün bu ekonomik farklılaşma, emeğin kazanımlarının kaybedilmesi sonucunu doğurdu. Artık devlet, refah devleti döneminde emeğin toplumsal mücadelesi sonucunda izlemek durumunda kaldığı emeğe dönük politikaları terk ederek, tarihsel olarak bir “sapma” şeklinde nitelenebilecek refah devleti formundan “yeni-den” sermayenin çıkarlarına uygun düşen politikalara yöneldi. Tek kutuplu bir dünyanın ortaya çıkması, emeğin örgütlülüğünü zayıflatan ve dağıtan bir sürecin yaşanmasına neden olmuş ve bu dönemde asıl “kaybedilen”, örgütsüzleşme, sendikasılaşma gibi süreçlerin yaşanmasıyla toplumsal mücadelenin temel zemininin yitirilmesi olmuştur. Böylece 1980 sonrasında sermayeye dönük politikaların oluşturulması açısından gerekli ekonomik ve toplumsal zemin sağlanmıştır.

Devletin kamusal alandan çekilmesi, sosyal politikaların da piyasa mantığına terk edilmesi sonucunu doğurmuştur. Bu dönemi karakterize eden başlıca özellikler, emek pazarında güvencesiz ve esnek çalışma biçimlerinin yaygınlaşarak neredeyse kural haline gelmesi, sosyal güvenlik kavramının erozyonu ve enformel çalışmanın yaygınlaşması, işsizliğin ve yoksulluğun kronikleşmesi ve bunların sonucunda da eşitsizliğin artmasıdır. Geline noktada, sermaye bir yandan güçlendirilirken diğer yandan da bu ekonomik yapının yarattığı tüm toplumsal sorunların “çözüm”ü yerelde geleneksel dayanışma ağlarına, büyük ölçekte politikaların belirlenmesi işlevi de küresel kurumlara (Dünya Bankası (DB), Uluslararası Para Fonu (IMF), Birleşmiş Milletler (BM) gibi) havale edilmiştir.

Ekonomi politikalarının izlediği bu seyir, toplumun önemli bir kesimini ekonomik açıdan yoksullaştırmış ve toplumsal sınıflar arasındaki uçurumu derinleştirmiştir. Genel ve kapsayıcı bir sosyal güvenlik sisteminden vazgeçilmesi ve enformel çalışmanın yaygınlaşması, insanları önemli bir çıkmaza ve güvensizlik duygusuna sürüklemiştir. Kronik işsizlik

ve devletin alt toplumsal sınıflara kısmen de olsa asgari yaşam standartlarını sağlayıcı işlevinden elini çekmesi, geçmişte olduğundan daha umutsuz, dışlayıcı, gergin ve uçlara doğru itilen toplumsal ilişkilere yol açmıştır. Dolayısıyla ekonomik alanda ortaya çıkan ve toplumsal kesimleri doğrudan etkileyen bu değişim, toplumsal yapıda bir parçalanma yaratarak toplumsal sorunlara ilişkin açıklama biçimini de farklılaştıran kendi söylemini üretmiştir.

Bu söylem farklılaşması, bütüne ait ve bütünü ilgilendiren talepleri ortadan kaldırmış ya da bu taleplerin ortadan kalkmasına yol açmıştır. Toplumsal gruplar üzerinden bir ayrışmaya gidilmiş; özel, kısmi, parçalı, kendi içine hapsedilmiş ve kendine benzeyenle birarada değerlendirilen, “türdeş” kavramı ile ifade edilebilecek bir postmodern durum ve kompartmanlaşma yaratılmıştır. Bu durum, birbiri ile bağlantılı, iç içe geçmiş, birbirine değen tüm bu kategorilerin sorunlarını da bağlantısızlaştırmış ve merkezlesizleştirmiştir. Artık toplumsal sorunların bütüncül okumasından vazgeçilmiş, toplumsal sorunlar yalnızca o grubun sorunu ve sadece o kategoriye aitmiş gibi o kategorilerin içine hapsedilmiştir. Bu ayrışma, 1980 öncesinin talep biçimlerini ve sorun tanımlarını da değiştirmiş; grupların sınıfsal konumlarından ya da bütüncül toplumsal sistem içerisindeki konumlarından, kendi grupsal özelliklerine bağlı ve ona içkin sorunlar(mış) ve talepler(miş) gibi sunulması sonucunu doğurmuştur. Gündelik nesnel sorunlar, politik dile aktarılmış biçimiyle değil, tarihsel-toplumsal bağlamdan kopuk, “o gruba özgü” sorunlar olarak tartışılmaya başlanmıştır. Bu bütünden koparılmış parçalı sorun alanları, daha kapsayıcı ve genel bir kavram gibi sunulan 1980 sonrasının insan hakları söylemi ile ifade edilmeye ve sosyal sorunların mutlak ve evrensel bir çözümü olarak sunulmaya girişilmiştir. Bu noktada, kadının insan hakları, özürülülerin insan hakları, yaşlıların insan hakları, çocukların insan hakları, yoksulların insan hakları gibi ayrımlarla parçalanmış tüm sosyal sorunlar “insan hakları” çatısı altında tartışılmaya başlanmıştır. Cangızbay’ın (2009), büyük anlatılardan vazgeçilerek farklılıkların ön plana çıkarılması ve küreselleşme sürecinin yarattığı yeni ekonomik düzen ile birlikte bu farklılık politikalarının hiyerarşik yapıyı nasıl keskinleştirip belirginleştirdiğine ilişkin anlatımı bu süreci oldukça güzel betimlemektedir:

“Yeni Dünya Düzeni’nin paradigmasında emek sömürüsü, sermaye-emek ilişkisi, işçi-patron çatışması yok; çatışacak olanlar, medeniyetler; yani dinler, mezhepler, kültürler, etnisiteler, diller vb... Globalleşme dedikleri de, herkes kimliğine sahip çıkmak adına kendi kendisini kendi kompartımanına sıkı sıkıya hapsederken, trendeki ortak alanların, koridorların insandan temizlenip uluslarüstü sermayenin emrine verilmesi, katari bir uçtan bir uca hiçbir engele takılmaksızın kat ve kontrol edebileceği şekilde. Büyük Fransız Devrimi’nin insanlığa en büyük hediyesi ‘vatan-
daş olarak insan’ kavramının gerisine taşınmış bir insanlık; herkesin özel haklar veya ayrıcalıklı, en azından farklı, salt kendisine ait bir konum peşinde koşarken kendi kendisini kendi elleriyle azınlıklaştırdığı bir dünya; azınlık ise, minorité; yani, sadece sayıca azlık değil, aynı zamanda konum olarak astlık, reşit olmama hali.”

Küreselleşen dünyada, özürülüler de, farklılık ve çeşitlilik söylemine uygun bir toplumsal kategori olarak yukarıda bahsedilen anlamda ele alınmaya başlanmıştır. Özürülüler, sosyal olarak dışlanmış, toplumsal yaşama katılmasında engeller olan, ayrımcılıkla karşılaşan “dezavantajlı” gruplardan birisi olarak değerlendirilmiş ve insan hakları söyleminde

yerini bulmuştur. Günümüzde ulusüstü kurumların, uluslararası hukukun, dolayısıyla da devletlerin özürllülük politikalarının ve kısmen akademinin özürllülüğü bir insan hakları sorunu şeklinde değerlendirme eğiliminin ön planda olduğu görülmektedir.

Özürllülüğü insan hakları yaklaşımı bağlamında değerlendiren görüşe göre, “özürllülük bir insan hakları sorunudur”. Albert ve Hurst’un (2005: 2) ifadesiyle, “özürllülüğün, özrü olan kişilerin eşitlik ve adalet konusunda (ya da onların bunu kazanmasında) karşılaştıkları engeller olarak tanımlanması ve “özürllüler de insan olduğu için”, özürllülüğün bir insan hakları sorunu olarak görülmesi genel kabuldür.”

“Başka hiçbir niteliğine bakılmaksızın kişilerin (ve toplulukların) salt insan olmaları sıfatıyla sahip oldukları düşünölen, tanınması istenen ya da tanınan temel hak ve özgürlükler” (Şenel, 1996: 6) olarak tanımlanan insan hakları kavramı açısından özürllülüğe yaklaşan bakışa göre özürllüler, toplumsal yaşamda dışlanma ve ayrımcılığa maruz kalan bir “azınlık” grubunu oluşturmaktadır. Bu durum, özürllülerin, özürllü olmayan diğer kişilerden farklı dezavantajlıklar yaşamasına sebep olmaktadır. Özürllülerin yaşadığı olumsuzluklar, bu durumda insan hakları ihlalleri olarak değerlendirilmektedir. Çünkü insan hakları, sadece insan olmaktan kaynaklı olarak, doğuştan sahip olunan haklardır. Bu yaklaşım, her bir bireyin ekonomik, kültürel ve sosyal haklarla beraber özgürlük, onurlu yaşam, ayrımcılığa maruz kalmama ve korunma konusunda eşit haklara sahip olduğunu vurgular. BM Özürllülük Özel Raportörü Begnt Lindqvist bir konuşmasında net bir biçimde özürllülük konusuna insan hakları açısından bakışın anlamını vurgulamıştır:

“Özürllülük bir insan hakları sorunudur! Tekrar ediyorum: Özürllülük bir insan hakları sorunudur. Biz özürllü olanlar, ihtiyaçları toplum tarafından karşılanan ve bir vatandaş olarak yokmuşuz gibi veya başka bir dünyadan gelen yabancılarımız gibi değerlendiriliyoruz. Bizler eşit değerlere sahip ve eşit haklar isteyen insanlarız. Sorulduğunda, siyasiler ve karar alıcıları da kapsayan pek çok insan bizimle aynı fikirdedir. Burada sorun, bu ilkenin sonuçlarının gerçekleşmemesi ve buna uygun eyleme hazır olmamalarıdır” (Albert, 2004: 5).

1980 sonrasının ekonomik düzeni ve bunun yarattığı sosyal sorunlar, ulusüstü yapıları da (DB, BM, IMF gibi) bu sorunları törpülemek ve mevcut sistemin devamını sağlayabilmek için çözüm üretmeye zorladı. Bu çözüm, özürllülük açısından, özürllülük-kalkınma ve insan hakları üçlüsünün birlikte değerlendirilmesiydi. Kalkınma yaklaşımı içerisinde özürllülüğe ilişkin sorunlar, insan hakları söylemi ile aşılmaya çalışıldı. Dolayısıyla birçok ulusüstü kurum “kalkınma için insan hakları” yaklaşımını benimsemiştir. Yani kalkınma için yoksullukla mücadele programları öngörölmekle birlikte özürllülük meselesi genel olarak yoksullukla mücadele içerisinde dezavantajlı gruplar kategorisinde ele alınmakta ve özürllülerin yoksulluktan kurtulması için insan hakları söyleminin uygunluğu vurgulanmaktadır. Böylelikle, özürllülerin kendi yaşamları hakkında karar alabilmelerini sağlamak için güçlendirilmesi, yoksulluğun azaltılmasını mümkün kılacak bir eylem olarak değerlendirilmiştir. DB ve IMF’nin az gelişmiş ölkelerdeki yoksulluğu azaltmak için ortaya koyduğu “Yoksulluğu Azaltma Stratejileri Belgesi”nde, ilgili ölkelerin bu kurumlar tarafından öngörölen kalkınma stratejileri ve yoksulluğu azaltma tedbirlerini yerine getirmesi durumunda imtiyazlı olarak fon sağlanabileceği belirtilmiştir. Özürllülerin bu noktada ekonomik büyümeye ve kalkın-

maya, çalışma yaşamı içerisinde aktif olarak yer alarak katkı sağlayabilecekleri ve özür- lülüğün maliyetlerinin azaltılabileceği öngörülmüş olup ekonomik rasyonalite ile insan haklarının birbirini tamamlar ve destekler nitelikte olduğu vurgulanmıştır.²

Özür lülük açısından insan hakları söylemi daha önce de vurgulandığı üzere, günü- müzde literatüre ve özür lülük alanında ulusal ya da uluslararası düzeyde yapılan birçok tartışmalara egemen olmuştur. Gelineen noktada, insan hakları söyleminin mutlak olarak kabul görmüş ve neredeyse eleştirilmesi mümkün olmayan bir çerçeve içerisinde ele alın- dığı belirtilebilir. Dolayısıyla, özür lülük olgusuna insan hakları açısından yaklaşarak, insan haklarının özür lülüler açısından hayata geçmesiyle, özür lülülerin yaşadıkları sosyal ve eko- nomik sorunların aşılabilmesi iddiası, evrensel ve mutlak bir niteliğe bürünmüş görün- mektedir.

Özellikle 1960 ve 1970’lerde başlayan ve Batı’da önemli bir ivme kazanan özür lü hak- ları hareketi, politik bir mücadele zemini üzerinden eşit hak talepleri ile ortaya çıkmış, özür lülülerin kendileri ile ilgili olarak özür lü olmayanlar tarafından oluşturulan politikalara ve edilgenliğe karşı protestolarla önemli bir karşı duruş sağlamayı başarmıştır. Bu dönemde eşit hak ve özgürlük taleplerini dillendiren özür lülüler ve özür lülük alanında faaliyet gösteren örgütsel yapılar, özellikle ekonomik eşitsizliğe ve özür lülülerin toplumda bağımlı bireyler olarak algılanmasına tepki göstermişlerdir. Özellikle sağlık hakkı, sosyal güvenlik hakkı, çalışma hakkı gibi sosyal ve ekonomik haklar alanındaki kazanımlar, maddi zorluklar içe- risinde yaşayan ve “verimli işçi” niteliğinde görülmediğinden emek piyasası içerisinde yer alması diğer toplumsal kesimlere göre çok daha güç olan özür lülüler açısından çok önemli olmuştur.

Ancak günümüzün özür lülüğü insan hakları sorunu olarak değerlendiren paradigması, geçmişte özellikle sosyal ve ekonomik haklar alanında olumlu yöne evrilmiş hak anlayı- şından sonuçları itibarıyla farklılaşan bir yapı içerisinde yer almaktadır. Bu anlayışın kullandığı dil ile sosyal ve ekonomik alandaki pratiklerinin, özür lülülere eşitlik sağlayıcı ve özgürleştirici di- namiğinin olmadığı söylenebilir. Dolayısıyla özür lülük sorununa insan hakları paradigma- sından yaklaşmak, birbiri ile bağlantılı ve birbiri olmadan var olamayacak iki temel unsur olan eşitlik ve özgürlük sağlayıcı sonuçlardaki zayıflık noktasından yola çıkılarak açıkla- nabilir.

Özür lülülerin sorunlarına insan hakları bakış açısıyla çözüm bulmaya yönelik liberal anlayışın her şeyden önce eşitlik anlayışı birçok açıdan sorunludur. Bu dilin kullandığı eşitlik söylemi “fırsat eşitliği” kavramı üzerinden kurgulanmaktadır. Liberal insan hakları düşüncesi fırsat eşitliğini; dil, din, ırk, cinsiyet, özür lülük vb. sebeplerle herhangi bir ay- rımcılığa tabi tutulmadan tanınmış haklardan yararlanma olarak ortaya koyarken hukuki araçları kullanır. Yani eşitliğin, daha doğrusu fırsat eşitliğinin sağlanması için hukuki ola-

² Konu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi edinmek amacıyla adı geçen ulusüstü kuruluşların internet sitelerine bakılabilir:

www.worldbank.org/disability, <http://www.un.org/disabilities>,
<http://www.imf.org>,
<http://www.imf.org/external/np/prsp/prsp.asp>, <http://www.undp.org/poverty/>,
<http://www.worldbank.org/poverty/>, <http://www.worldbank.org/prsp>.

rak herkese bu hakların tanınması gerekmektedir. İnsel (2009), liberal insan hakları yaklaşımının fırsat eşitliği bakış açısını, eğitime ulaşma, iş bulma gibi konularda birbirleriyle rekabet halinde olan kişiler arasında, cinsel, etnik, dini, özürllülüğe dayalı vb. nedenlerle ayrımcılık yapılmamasına önem vererek oluşturduğunu ya da bu yaklaşımın varacağı azami sınır olan sosyal liberal vurgunun pozitif ayrımcılık aracılığıyla “oyunun kurallarının” ve “oyuncuların başlangıç ellerinin” görelî eşit olması ile sınırlı kaldığını belirtmektedir. Dolayısıyla bu yaklaşımın eşitlik ilkesini “oyunun kuralları”nın eşit olması olarak tanımladığını ve bu eşitliği hukuk alanına hapsettiğini vurgulamaktadır.

Yukarıda kısaca bahsedilen eşitlik anlayışının liberal insan hakları yaklaşımı aracılığıyla, özürllülük alanını kuşattığı daha önce vurgulanmıştı. Birçok uluslararası insan hakları hukuku belgesinde, ulusüstü yapıların özürllülükle ilgili öngördükleri politika ve eylemlerin teorik altyapılarında ve çıktılarında yer alan bu paradigma, belki de en gelişkin biçimiyle son olarak Birleşmiş Milletler Engellilerin Haklarına İlişkin Sözleşme’de görülmektedir. Sözleşme’nin geneline hâkim olan 8 temel ilke arasında fırsat eşitliği ve ayrımcılık yapılmaması ilkeleri yer almakta, bunlar Sözleşme’de yer alan hakların uygulanması açısından tüm hakların kullanılmasına içkin ilkeler olarak sunulmaktadır. Özürllülüğe insan hakları açısından yaklaşan bu yaklaşımda, hukuki anlamda eşit haklara sahip olma, bu haklardan herhangi bir nedene dayalı olarak ayrımcılığa uğramadan yararlanma hakkının tanınmış olması ve daha ileri seviyede özürllülük gibi ayrımcılık yaratan durumların pozitif ayrımcılık yapılarak desteklenmesi ile sınırlı bir eşitlik söylemi yaratılmıştır. Bu yaklaşım, özellikle üç açıdan belli sorunlar taşımaktadır:

İlk olarak, eşit haklara sahip olma ve bu hakların hukuki statüde tanınmış olması, bu haklardan yararlanma anlamına gelmemektedir. Özellikle sosyal ve ekonomik haklar açısından hakların hukuki olarak tanınması, dava açma gibi hukuki hak arama süreçlerinin olması, fırsat eşitliğinin ve pozitif ayrımcılığın kabul edilerek negatif ayrımcılığın yasaklanması, bu haklardan yararlanmanın sağlayıcısı olamamaktadır. Örneğin, özürllülerin çalışma hakkının özürllülüğe dayalı olarak ayrımcılığa uğramaksızın tanınmış olması, özürllülerin mevcut sosyal ve ekonomik yapıda kendi durumlarına uygun biçimde istihdam edilebileceğini garanti edemeyeceği gibi, aynı şekilde, fırsat eşitliği temelinde ve ayrımcılık yapılmaksızın özürllülerin sağlık hakkının tanınması da, piyasa koşullarına terk edilmeye başlanan bir sağlık sisteminde, aynen özürllü olmayanlar gibi, özürllülerin de sağlık hizmetine erişebileceğini iddia edemez. Devenci’nin (1999: 42-43) de ortaya koyduğu gibi, “ileri sürülen hakkın gerçekleşmesi toplumsal, iktisadi koşullara bağlıdır... Eğer pratikte insan hakları, yalnızca bazı toplumsal kesimler ve bazı ülkelerin vatandaşları için gerçekleşiyorsa, uzun vadede insan haklarının normatif evrenselliğinin de zedeleneceği ve bu normatif evrensellikten kuşku duyulacağı açıktır.” İnsan hakları yaklaşımının belki de en temel aracı olan hukukun sınırlılıkları ve yetersizlikleri de toplumsal, iktisadi ve tarihsel bağlamdan kopuklukla ilişkilendirilmelidir. Çünkü özürllülerin haklarını ulusal ve uluslararası insan hakları hukuku belgeleri ile korumayı amaçlayan bu yaklaşımın hak arama mekanizmaları dava açmakla sınırlı olup, kağıt üzerindeki haklardan yararlanmak açısından yeterli ve gerekli nesnel koşullara sahip olunmadığında, bu haklardan yararlanmanın nasıl mümkün olacağına ilişkin bir yanıtı yoktur. Dolayısıyla özürllülere haklardan yararlanma konusunda tanınmış eşitlik,

sonuçlardaki eşitlik kavramını karşılamaz. Ekonomik ve sosyal belirlenmişlikler içerisinde hukukun kendi başına herhangi bir toplumsal grup ya da tüm toplumu doğrudan ilgilendiren haklara ilişkin olarak bu hakların gerçekleştirilmesinde tüm mücadeleyi yüklenilecek aşkın bir özelliğe sahip olması beklenemez.

İkinci olarak, 1980 sonrası insan hakları yaklaşımının sosyal haklara ilişkin mesafeli tavrı, özürüllüğe insan hakları açısından yaklaşan bakışta da mevcuttur. Birinci kuşak insan hakları, yani devletin bir müdahalesi ve sınırlamasının istenmediği haklar düzenlenerek, hakların içeriğine ve hakka dokunmamaya ilişkin açıklamaların dili de net, keskin ve sınırları çizilmiş olarak belirlenmiştir. Ancak sosyal ve ekonomik haklar dile getirilirken sınırları muğlaklaştıran, devletlerin olanakları ölçüsünde inisiyatifini mümkün kılan bir söylemin hâkim olduğu belirtilebilir.

Son olarak da, özürüllük ya da “dezavantajlı” olarak tanımlanan diğer toplumsal gruplar (kadın, yaşlı, çocuk, göçmen gibi) açısından eşitlik kavramının merkezine “ayrımcılık yasağı” kavramını koymak, bütüne ait sorunu parçalamak ve mevcut sorunu o duruma içkinmiş gibi algılamak şeklinde bir bilinç yanılmasına da yol açabilmektedir. Yani istihdam, sosyal güvenlik, sağlık, eğitim vb. alanlarda yaşanan sorunların dile getirilmesi ve tüm toplumsal sınıflar açısından değerlendirilmesi bir yana bırakılarak kadınların istihdam sorunu, yaşlıların sağlık sorunları, çocukların eğitim sorunları, özürülülerin sosyal güvenlik sorunları gibi parçalanmış ve bağlantısızlaştırılmış sorun alanları yaratmak, sorunları belli kimlik alanlarına hapsederek politik ve sınıfsal bağlamından koparmaktadır. Dolayısıyla özürülülerin hak ve eşitlik sorunlarını/taleplerini ayrımcılık kavramı üzerinden okumak, örneğin “özürülülerin ayrımcılığa uğramadan özürülü olmayan diğerleri ile eşit şekilde sosyal güvenlik hakkından/sağlık hakkından/eğitim hakkından/çalışma hakkından vb. yararlanması” söylemi, bu haklardan yararlanamamanın nedeninin sadece özürüllük olgusuna indirgenmesi gibi bir algıya yol açar ki bu, sorunları parçalamak ve bütüncül görememek tehlikesini taşır. Bu parçalı anlatım, sistemin geneline ait sorunları merkezsiz ve failsiz kılar. Ancak, bütünlükçü bir yaklaşımdan bahsetmek, özürülülerin, özürülü olmayanlardan farklı olarak yaşadıkları sorunları göz ardı etmek anlamında okunmamalıdır. Yani buradaki vurgu, “özürülülerin toplumda ayrımcı muamelelere maruz kalmadığı”nı savunmak anlamını taşımamaktadır. Vurgulanmak istenen, ayrımcılık yasağı ve pozitif ayrımcılık ilkelerinin hayata geçirilmesiyle ne özürülüler ne de tüm toplumsal kesimler açısından pratikte bütüncül bir eşitlik anlayışından söz edebilmenin mümkün görünmemesidir. Bu durumda özürülülerin yaşadığı özel sorunlara, genel politikalar içerisinde bir yer edindirmek ve sisteme ilişkin çözülmemiş genel bir sorunun özelde de anlamlı ve yeterli bir çözümünün olamayacağını belirtmek gerekir. Örneğin, önemli oranda işsizliğin ve yoksulluğun yaşandığı ve bunlara ilişkin çözümlerin üretilmediği bir toplumsal sistemde “özürülülerin ayrımcılığa uğramadan çalışma hakkından veya sosyal korumadan yararlanması” söylemi de nesnel temelini yitirmiş olacaktır.

Eşitlik anlayışının, fırsat eşitliği ve ayrımcılık yasağı kavramlarıyla karşılandığı bir yaklaşımın, özürülüler açısından, eşitlik doğurucu mekanizmaları ürettiğini söylemek bir hayli zordur. Bu sorunlu eşitlik anlayışının özürülülere sağladığı özgürlük alanı da, eşitlik anlayışına benzer biçimde sınırlılık içerir. Eşitlik ve özgürlük birbirlerine muhtaç kavram-

lardır. Dolayısıyla özürlüler açısından sonuçlarda eşitlik sağlayamayan bir eşitlik anlayışının, özgürlük sağladığını söylemek de epeyce zordur. Yani, sosyal ve ekonomik eşitlikle nesnel olarak bağını kuramayan bir eşitlik anlayışının özgürlükçü de olamayacağı düşünülmektedir.

Ayrıca, özürlülerin haklarını insan hakları paradigmasıyla sağlamayı hedefleyen anlayış, verili hak kategorilerinden yola çıktığından, hakların elde edilmesi açısından bir mücadele zemini sağlamak noktasında da yetersiz kalmaktadır. Zira “insan hakkı kavramını her türlü ortaya çıkış koşul, saik, ortam ve biçiminden bağımsız, dolayısıyla da mutlak soyutluk düzeyinde bulunan ve bu sayede sınırsız/koşulsuz bir kullanım alanına sahip bir zihinsel nesne olarak inşa etmek” (Cangızbay, 2006: 12), böyle bir zihinsel inşa süreci sonunda da “insan haklarını tamamlanmış bir paket...bütün zamanlar için geçerli bir katalog” (Cangızbay, 2006: 12) olarak ortaya çıkarmaya çalışan bir yaklaşım, insanın özne yanını, dolayısıyla da mücadele perspektifini göz ardı etmektedir. Yine Cangızbay’ın (2006: 13) ifadesiyle “insan doğal varlığı/olduğu şey (canlı bir nesne) temelinde değil, tam tersine, kendi yaptıklarıyla, yani bir şeylerin öznesi olarak insan haline geldiğine göre....böylesi bir varlığın hakları da bugünden tamamlanmış” değildir. Katalog haline getirilmiş, bir paket olarak tamamlanmış olarak değerlendirilen insan haklarını toplumsal yaşamda somutlaştırmaya çalışmak, ancak yukarıdan aşağıya bir düzenlemeyle mümkün görünmektedir. Oysa, hem özürlüler hem de özürlü olmayanlar açısından bir şeyin “hak olabilmesi” ancak “elde edilmesiyle” yani toplumsal bir mücadele sonucunda ortaya çıkmasıyla olanaklıdır.

SONUÇ

Özürlülük, özürlülüğü açıklayan modeller ve buna bağlı olarak da özürlülerin sosyal hakları, tarihsel ve toplumsal koşulların değişmesiyle farklılaşmıştır. Böylece her kuramsal yaklaşımın kendine özgü bir hak tanımı ve bu hakkın nasıl elde edileceğine ilişkin tarifi ortaya çıkmıştır.

Özürlülüğe ilişkin geleneksel yaklaşımın ardından ortaya çıkan ilk bütüncül model olan medikal model, özürlülüğü bireysel düzlemde ve tedavi edilmesi gereken bir durum olarak ele aldığından, özürlülere ilişkin kapsamlı bir sosyal hak kavrayışı bulunmamaktadır. Özürlü hakları hareketi ile birlikte toplumsal bir boyut kazanan ve özürlülüğü sosyal olarak inşa edilmiş bir olgu şeklinde ele alan sosyal modelin ise medikal modelin tam tersine özürlüleri bağımsızlaştırıcı/özgürleştirici ve eşitliğe vurgu yapan bir sosyal hak perspektifi bulunmaktadır. Nitekim ortaya çıktığı dönemde de özürlülerin politik alanda sorunlarını/taleplerini dile getirmek ve sosyal haklar alanında önemli kazanımlar sağlamak açısından döneme özgü ekonomik ve politik koşullara uygun olarak önemli bir bilinç uyanışı yaratmıştır.

Özellikle 1980’lerden sonra, kimilerince hala sosyal model, kimilerince insan hakları görünümü kazandırılmış sosyal model, kimilerince de doğrudan özürlülüğün insan hakları yaklaşımı olarak tanımlanan model gündemdedir. Günümüzde, özürlülüğü fırsat eşitliği, ayırıcılık karşıtlığı kavramları ekseninde; özürlüleri, özürlü olmayanlarla eşit biçimde, doğuştan sahip oldukları haklar temelinde kurgulayan bu yaklaşımın sosyal haklara bakışında sosyal modelin gerisine düşen bir anlayış söz konusudur. Zira sosyal model çerçevesinde şekillenen sosyal haklar, bir anlamda sonuç eşitliği şeklinde tanımlanabilecek bir durumu

gerçekleştirmeye yönelmişken, insan hakları yaklaşımının eşitlik olarak tanımladığı durum, bazı hizmetler sunulduğu takdirde ona “erişim hakkı” ya da bu hizmetlere erişimin engellenmemesinin yasal açıdan güvence altına alınması anlamına gelebilecek olan “fırsat eşitliği” kavramıdır.

Toplumsal sorunların, bu sorunlara maruz kalan alt toplumsal kesimler lehine çözümünün mümkün olmasının o yapıyı yaratan eşitsiz duruma tepki göstermekle mümkün olabileceği ve bunun da, o toplumsal sorunun, toplumsal ve ekonomik pratiklerle yani tarihsel bağlamıyla ilişkisini kopararak sağlanamayacağı bir gerçektir. Bugünkü “özürlü hakları anlayışı”nın, tarihsel bağlamı ve sistemin bütününe yönelerek sesini yükselten bütüncül bir sorun algısı bulunmamaktadır. Bu algının olmayışı, özürüllülüğü 1980 sonrasında insan hakları paradigması çerçevesinde ele alan yaklaşımın özgürlük ve eşitlik anlayışının sorgulanmasını gerektirmektedir. Bu sorgulama öncelikle mevcut düzende özürüllülerin haklardan ve hizmetlerden yararlanmasının yalnızca “özürlü” olmalarına ilişkin bir ölçüt değil, aynı zamanda ve büyük oranda onların sınıfsal konumlarına ilişkin/içkin olduğunun vurgulanması ile başlamalıdır. Özellikle de sosyal hak kavramını geri plana iten, sosyal alanda “devlete yük getirecek” ve “mevcut ekonomik işleyişin dengesini sarsacak” her türlü sınırları keskin sosyal ve ekonomik hak talebi konusunda çekimser kalan ve artık evrensel, genelgeçer olarak kabul edilen bu yaklaşıma eleştiriler getirme noktasında özürüllülerin de üstlenmesi gereken önemli bir mücadele sorumluluğu bulunmaktadır. Özdek’in (2002: 39) yoksullar için belirttiği mücadele perspektifi, esasen özürüllüler için de geçerlidir. Bu perspektif ise şimdilik yalnızca bu dilin ve politikaların nesnelere olan özürüllülerin kendi haklarını kendilerinin formüle etmeleri, toplumsal mücadelelerini yükseltmeleri ve böylece gerçek özne kimliğine evrilmelerinden geçmektedir.

KAYNAKÇA

Kitaplar

- Barnes, C., (1998), “The Social Model of Disability: A Sociological Phenomenon Ignored By Sociologists”, Ed.: T. Shakespeare, **Disability Reader: Social Science Perspectives**, New York: Cassell Publication.
- Barnes, C., Mercer, G., Shakespeare, T., (1999), **Exploring Disability**, Cambridge: Polity Press.
- Cangızbay, K., (2006), **Çok Hukukluluk, Laiklik ve Laikrasi**, 2. Baskı, Ankara: Liberte Yayınları.
- Campbell, J. Oliver, M., (1996), **Disability Politics: Understanding Our Past, Changing Our Future**, London: Routledge.
- Coleridge, P. (1996), **Disability, Liberation, and Development**, Oxfam: Oxford University Press.
- Deveci, C. (2000), “İnsan Haklarını Aristoteles Evrenselciliğiyle Anlamanın Olanaklılığı”, **50 Yıllık Deneyimlerin Işığında Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, (Ed.: I. Kuçuradi, B. Peker), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları.
- Hahn, H., (1997), “Advertising the Acceptably Employable Image: Disability and Capitalism” Ed.: L. J. Davis, **The Disability Studies Reader**, New York: Routledge, s. 172-186.

- Oliver, M., (1990), **The Politics of Disablement**, London: Macmillan.
- Oliver, M. (1996a), **Understanding Disability: From Theory to Practice**, New York.: Palgrave.
- Oliver, M., (1996b), “Defining Impairment and Disability: Issues at Stake”, **Exploring the Divide: Illness and Disability**, Eds: C. Barnes, G. Mercer, Leeds, The Disability Press, s. 29–54.
- Oliver, M., (1999), “Capitalism, Disability and Ideology”, **A Quarter-Century of Normalization and Social Role Valorization: Evaluation and Impact**, Eds: R. J. Flynn, R. A. Lemay, Canada: University of Ottawa Press, s. 163-175.
- Okur, N., (2008), **Avrupa Birliği Sürecinde Türkiye’de Sosyal Devletin Geleceđi**. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi.
- Özkazanç, A., (2002), “Örgütlü Modernliğin Çözölme Sürecinde Suçun Yeniden Siyasallaşması”, Ed.: Y. Özdek, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**, Ankara: TODAİE Yayınları.
- Özdek, Y. (2002), “Küresel Yoksulluk ve Küresel Şiddet Kıskaçında İnsan Hakları”, **Yoksulluk, Şiddet ve İnsan Hakları**, (Ed.: Y. Özdek), Ankara: TODAİE Yayınları, s. 1-44.
- Şenel, A., (1996), **İnsanlık Tarihi Boyunca İnsan Hakları ve Demokrasi İlişkisi**, İzmir, İnsan Hakları ve Hukuk Araştırmaları Merkezi Yayını.

Makaleler

- Albert, B., (2004), “The Social Model of Disability, Human Rights and Development”, http://www.disabilitykar.net/pdfs/social_model_briefing.pdf, 25.01.2010.
- Albert, B. Hurst, R. (2005), “Disability and a Human Rights Approach to Development”, http://www.disabilitykar.net/research/red_pov.html, 15.01.2010.
- Burcu, E., (2006), “Özürlülük Kimliđi ve Etiketlemenin Kişisel ve Sosyal Söylemleri”, **Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt 23, Sayı 2, s. 61–83.
- Lester, J. C., (2002), “The Disability Studies Industry”, <http://www.la-articles.org.uk/dsi.pdf>. 05.02.2010.
- Taylor, S., (2004), “The Right Not to Work: Power and Disability”, <http://www.monthlyreview.org/0304taylor.htm>. 21.01.2009.

Gazeteler

- Cangızbay, K., (2009), “Askere Siyasetten El Çektirmenin Gerek Şartı”, **Star Gazetesi Açık Görüş**, 16 Kasım 2009.
- İnsel, A. (2009), Fırsat Eşitliği Değil, Eşitlik!”, **Radikal İki**, 15.02.2009.